

Ujváry Gábor

„A KULTÚRPOLITIKAI
FEGYVERLETÉTEL ÖNKÉNTES LENNE.”
KLEBELSBERG KUNO KULTURÁLIS
KÜLPOLITIKÁJA¹

Napjainkban sokkal kevésbé határozza meg és befolyásolja a döntéshelyzetben lévő politikusok cselekedeteit a történelem – ha egyáltalán van valami ismeretük erről –, mint nyolcvan–kilencven évvel ezelőtt. „Közszereplőink” közül a legműveltebbek is érzéketlenekké váltak e tekintetben. Szinte mindannyian csak a jövőbe tekintenek, fölöslegesen tartják, hogy az „eltűnt idő nyomában” járjanak, s ennek alapján fontolják meg teendőiket. Még nehezebben tudják magukat beleélni hajdani események légkörébe, hangulatába. Hajlamosak saját koruk viszonyait és sokszor hamis elvárásait – teljesen elhibázottan és szerencsétlenül – a múltba visszavetíteni, és ennek alapján ítélni egykori történésekről, személyiségekről.

---

¹A következőkben kizárólag a szó szerinti idézetek esetében illeszték lábjegyzetet szövegemhez. Témám szakirodalma ugyanis, sajnos, igencsak szegényes. Az elsődleges, levéltári források szintjén rajtam kívül alig foglalkozott valaki ezzel a területtel. Így az érdeklődő olvasónak, meglehetősen szerénytelenül, elsősorban saját tanulmányaimat tudom ajánlani, amelyekben bőven találunk a kérdés levéltári, kéziratári és könyvtári forrásaira vonatkozó utalásokat. Mindenekelőtt:

Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944. In: *Levéltári Szemle*, 1993. 3. sz.; Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr, 1996.; Das Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien und die auswärtige Wissenschaftspolitik Ungarns in der Zwischenkriegszeit = Österreichische Osthefte Jg. 39/1997. H. 2; A Római Magyar Intézet története 1912–1945 között. In: *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában 1895–1995* Szerk. Csorba László. Bp., é. n. [1998.] (olasz változatban is megjelent); Auswirkung Preußens auf die ungarische Wissenschaftspolitik in den 1920er Jahren. Friedrich Schmidt-Ott, Carl Heinrich Becker und Graf Kuno Klebelsberg. In: *Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts* (hrsg. Rüdiger vom Bruch, Brigitte Kaderas) Berlin, 2002.; „A magyar kultúra külföldi őrszemei.” A magyar kulturális és tudo-

Sokan még a historikusok közül is így cselekednek. Saját elveiket, ideológiájukat és hipotézisüket igyekeznek a múltra – amelyben a mai eszmék még nyilván ismeretlenek voltak – ráerőltetni, új „olvasatokat” ötlenek ki, a levéltári források értékét megkérdőjelezzik. A mindent a jelenből, saját problémáinkból magyarázni szándékozó törekvések következtében napjaink „átlagembere” számára egyenesen felfoghatatlan és érthetetlen, mit jelentett a 20. század második évtizedének végén a két forradalom megrázkódtatása, majd a „történelmi Magyarország” fölbomlása, részekre szakítása. Utóbbi olyan trauma volt, amelyet a magukat magyarnak valló kortársak – politikai meggyőződésüktől függetlenül – képtelenek voltak földogozni és nem voltak hajlandók tudomásul venni. Nem törődtek bele a kész tényekbe. Igyekeztek azok revízióját elérni – többnyire a „mindent vissza” illuzórikus, de érzelmileg teljesen érthető követelése jegyében. (Igaz: többségüket a legkevésbé sem érdekelte az 1918 előtti államterületen élt nem magyar anyanyelvűek véleménye, illetve igyekeztek azt a maguk szája íze és politikai célja szerint eltorzítani.)

Trianon Magyarországra nézve katasztrofális – az utódállamok szempontjából viszont igencsak üdvös – politikai és gazdasági hatásai többnyire ismertek, kultúrpolitikai vonatkozásai annál kevésbé. Pedig nem csak az ipari – és részben a mezőgazdasági – termelés, illetve a kereskedelem akadozott az átalakult államkeretek és az ebből törvényszerűen adódó piaci változások következtében a húszas évek elején, de a kulturális intézményrendszer is romokban hevert. A szomszédjai, ám sokszor a saját politikusai által is életképtelennek tartott országban ugyanis 1918 őszétől 1920 tavaszáig – a többszöri hatalomváltás, ennek következtében a teljes létbizonytalanság, az állandó szénszünetek stb. miatt – nem, vagy alig működött a köz- és a felsőoktatás, minden szempontból elszegényedtek a közgyűjtemények, a tudományos műhelyek és egyesületek, csődbe került a magyar tudományosság elitintézménye, a Magyar Tudományos Akadémia is. Az új helyzethez – tetszett, nem tetszett – valamilyen módon alkalmazkodni kellett. Az ebből adódó változtatási kényszerben rejlő korszerűsítési és újítási lehetőségeket fölismerve foglalta el a vallás- és közoktatásügyi minisztérium bársonyszékét 1922 júniusában gróf Klebelsberg Kuno, aki – mai minisztertársai többségétől eltérően – nem négy éves ciklusra gondolt előre, hanem sokkal távlatosabban kívánt építkezni. (Erre persze jóval kedvezőbb lehetőségei voltak egy mostani politikusénál.) Úgy, hogy közben – bár jogász volt – a múltból adódó „tanul-ságokat” is igyekezett megismerni és programjában figyelembe venni. A legtagabb értelemben vett históriával való foglalkozás kedvenc időtöltése volt, a Magyar Tör-

---

mányos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok. In: *Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében* Szerk. Éger György, Kiss J. László. Bp., 2004.; Das ungarische Institut der Berliner Universität, das Collegium Hungaricum und die deutschen Wissenschaftsbeziehungen (1916–1944) In: *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel* (Hrsg. Fischer, Holger) München, 2005.

ténelmi Társulat elnökeként (1917–1932) pedig teljesen és sikeresen újjászervezte a húszas években nemzeti „kulcstudománnyá” vált történettudomány intézményrendszerét.

Tudta, hogy 1920-ban nem volt alternatíva: az ország megmaradása érdekében a békeszerződést el kellett fogadni, alá kellett írni. Erre – és saját kultúrpolitikai elképzeléseire – utalva jelentette ki öntudatosan a tanulmány címében jelzett tételt: „(...) én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohase leszek. Én nem hozhatom fel a magam védelmére Trianont. A politikai Trianonba be kellett mennünk, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.”²

Klebelsberg – sok kortársától eltérően, de Bethlen István miniszterelnökhöz hasonlóan – jól mérte föl a magyarság 1920-as évek eleji lehetőségeit, ezen belül a felügyelete alatt álló kultúrpolitika feladatait. Jól látta a külső körülmények szorítását, a hagyományos külpolitika mozgásterének erős korlátozottságát. Ám azt is, hogy ebből a belső viszonyok konszolidálása révén lehet kitörni, a megerősödésben pedig a kultúrpolitikának vezető szerep juthat. Nem csak amiatt, mert a politikában mindig is hangadó értelmiségi réteg – amelynek döntő többsége a kultuszárca irányítása alá tartozó intézményekben, állami alkalmazottként dolgozott – igényeinek kielégítése és ezáltal megnyerése fontos volt a kormányzat számára, de azért is, mivel a magyarság környező népekenél – az osztrákokat és a cseheket kivéve – kétségtelenül kedvezőbb kulturális mutatóinak megőrzése, sőt növelése, bel- és külpolitikai szempontból egyaránt fontos volt. Egy műveltebb ország ugyanis – érvelt Klebelsberg – mindig nagyobb teljesítményekre képes, hiszen a hazai képzettség és a nemzetközi téren elérhető politikai és gazdasági eredmények egymással szinte arányosan és párhuzamosan nőnek. (Ezt a ma már evidenciának számító tételt akkor még kevesen hangoztatták.) Emellett pedig a világban elfoglalt kulturális és tudományos pozíció az ország megítélését is erősen befolyásolja, és ezáltal visszahat a kül- és a belpolitikára is.

E megfontolásokból szervezte újjá a magyar kulturális politikát Klebelsberg Kuno a konzervatív reform szellemében. Programja rendkívül igényes és nagyra törő volt. Magyarország jövőbeni fejlődésének alapját a tervszerű, valamennyi fontosabb területre: a köz- és a felsőoktatásra, a tudományra, a művészetekre és a népművelődésre, a testnevelésre, az egyházakra és a médiára is kiterjedő és valamennyi társadalmi réteget érintő kulturális és tudománypolitikában határozta meg. Egységes rendszerben gondolkozott. Fanatikusan hitt abban, hogy a kultúra a nemzet felemelkedésének záloga, Magyarország nemzetközi erősödésének és megismertetésének legfontosabb eszköze. Ahogy miniszteri beköszöntő beszédé-

²Az 1927/1932. évi országgyűlés képviselőházának naplója. 12. köt. Bp., 1928. 106. (1928. május 4-én a kultuszárca költségvetési vitájában elmondott beszéd.)

ben hangsúlyozta: „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét nagygyá.”³

Ebből a szempontból vált rendkívül fontossá Klebelsberg koherens programjában a kulturális külpolitika. Maga a kifejezés is egészen újszerű volt, a tízes években honosodott meg, először Németországban. Valószínűleg Karl Lamprecht, a neves historikus volt az első, aki egy 1912-ben tartott beszédében megállapította: az addig csak a belpolitikai értelemben kezelt kultúrpolitikának külpolitikai vonatkozásai is vannak.⁴ Klebelsberg, aki példaképként tekintett a német tudománypolitika legnagyobbjaira – Wilhelm von Humboldtra, Friedrich Althoffra, Adolf von Harnackra, Friedrich Schmidt-Ottra és Carl Heinrich Beckerre –, bizonyíthatóan német hatásra fogalmazta meg a kulturális külpolitikával kapcsolatos elképzeléseit. Különösen Friedrich Schmidt-Ott, az I. világháború utáni német tudomány nemzetközi szerepének megőrzésére hivatott Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft elnöke, illetve a kortárs és barát Carl Heinrich Becker, a porosz kultúrpolitika 1925 és 1930 közötti irányítója, a két világháború közötti nemzetközi tudománypolitika egyik legjelentősebb személyisége befolyásolták gondolatait. Három szempont kapott nála – német indítatásra – kitüntetett szerepet: 1. a „tudományos nagyüzemekben” kiválóan képzett, nemzetközi tapasztalatokat szerzett és hazáját a tudásával szolgáló elit szükségessége; 2. a magyar kultúra legjobb értelemben vett külföldi propagandájának fontossága; 3. mindebben az állam kiemelkedő szerepe (nem megfelelően a „magánosok” támogatásának elengedhetlenségéről). Ám sohasem egyszerűen átvette, hanem mindig átalakította, a sajátos magyar viszonyokra alkalmazta a részben kívülről érkező, megtermékenyítő eszméket.

Mint válsághelyzetekben vagy a nagy átalakulások idején – ahogy később, a II. világháború előestéjén és a világháborúban, vagy azt követően, 1945 és 1949 között, majd 1985-től szinte folyamatosan – oly gyakran történik, Klebelsberg is felvette a húszas évek elején oly sokakat foglalkoztató kérdést: hol a helyünk, mi a szerepünk a körülöttünk megváltozott világban, és melyek az ebből adódó teendők? Klebelsberg az akkoriban (és napjainkban sajnos ismét) felerősödő, ősi keleti voltunkat hangoztató „turáni” ábrándokkal szemben egyértelműen a nyugati irányultságú (kultur)politikában határozta meg a magyarság számára követendő utat. Élesen elítélte a „destruktív”, bolsevik kultúrtörékvéseket, zárt volt a Kelet, nyitott a Nyugat felé. Nem foglalkoztatta – az adott világpolitikai körülmények

---

³A Beköszöntőbeszéd újabban Tökéczki László dokumentum-összeállításában jelent meg: Válogatás Klebelsberg Kunó írásaiból In: *Századvég* 2. köt. Bp., 1986. 123.

⁴Lamprecht 1912. október 7-i heidelbergi beszédét idézi: Kurt Düwell: *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Grundlinien und Dokumente.* Köln–Wien, 1976. 255–267..)

között, a német és az orosz hatalom pillanatnyi meggyengülése miatt nem is foglalkoztathatta – a pánszláv és a pángermán veszedelem réme, amely a 19–20. század fordulóján, majd az 1930-as évek közepétől a magyar politikusok tetteit oly nagymértékben befolyásolta, s amely aztán, Klebelsberg halála után az „egyedül vagyunk” hangulat terjesztését, a „harmadik út” követését, az egyik vagy a másik fél szövetségét találta egyedül üdvöztőnek.

Klebelsberg nem csak a Magyarországhoz sok szempontból hasonló helyzetű – nemzetközileg a húszas évek végéig részleges bojkott alatt álló – német kulturális és tudományos törekvéseket kísérte figyelemmel. Tájékozódása ennél jóval több irányú volt. Sok nyugat-európai kortársához hasonlóan szimpátiával szemlélte a fasiszta Olaszország kultúrpolitikáját. A húszas évekbeli Itália ugyanis még egészen más állam volt, mint a későbbi: Nyugat-Európában is sok demokrata és liberális politikus csodálattal nézett föl – a természetben nem éppen kimagasló – Mussolinire. De ugyanígy érdekelték Klebelsberget a francia, az angol vagy az Egyesült Államokbeli változások is. Ez irányú tapasztalatai – amelyeket olyan kiváló miniszteriumbeli munkatársak, mint a tudománypolitikát meghatározó Magyar Zoltán külföldi benyomásai is alátámasztottak – és a nemzetközi helyzet józan mérlegelése révén azt a következtetést szűrte le magában, hogy Magyarország a szinte teljes külpolitikai elzártságból a kultúrpolitika terén törhet ki a leg-sikeresebben.

A helyes kultúrpolitika ugyanis mindig figyelembe veszi a külpolitikai adottságokat. Mindezt alátámasztotta, hogy a passzivitásra ítélt – az új hatalmi viszonyokba kényszerűen beilleszkedő – magyar diplomácia csak 1927-től módosult, a békés úton elérni kívánt revíziós célok immár nyílt meghirdetésével. A kulturális külpolitika pedig éppen eddig az esztendeig volt igazán aktív, ezután a mind mozgékonyabbá váló magyar külpolitika elszívta előle a levegőt, s így lehetőségei beszűkültek. Érdekes párhuzam, hogy a II. világháború utáni másfél esztendőben, Keresztury Dezső minisztersége idején, szinte ugyanezek a megfontolások irányították a magyar kulturális külpolitikát. Mindez persze nem a véletlen műve volt: Keresztury ugyanis a klebelsbergi ösztöndíj-politika kedvezményezettjeként a húszas évek közepén Bécsben és Berlinben tölthetett egy-egy esztendőt magyar állami stipendiummal, majd a berlini tudományegyetem Magyar Intézetének – magyar állami támogatást is élvező – lektora volt. (Így nagyon is jól tudta, milyen esélyeket nyújthat a kulturális külpolitika a klasszikus diplomácia eszköztárának kiürülése esetén. II. világháború utáni helyzetünk ugyanis nem sokban különbözött az 1920 körülitől: egy borzalmasan meggyengült, kifosztott, visszanyert területeit újból elvesztítő országnak – amelyet bosszúéhes szomszédai az „utolsó csatálósként” aposztrofáltak – mozgásteret szinte a nullával volt egyenlő.)

Magyarország esetében pedig – fűzhette tovább gondolatmenetét Klebelsberg – az egykori hazájától elszakított magyarság kultúrájának, tudományosságának a

megőrzése, ennek legalább valamilyen módon történő segítése is a kulturális külpolitika feladatkörébe került. Ahogy a korábban belpolitikai viták sorát kiváltó kérdések – mint például az Ausztriához való viszonyunkat firtatóak – 1918 után külpolitikai természetűvé alakultak, ugyanúgy vált azzá a határokon kívül rekedt magyarokkal való törődésé is. Más tekintetben is változásokat eredményezett a kisebbségi sorba került magyarok problémája. A dualizmus korát meghatározó alapelv, miszerint a Magyarország területén élő állampolgárok – bármely nemzetiséghez tartozzanak és bármely anyanyelvet valljanak is magukénak – egyetlen politikai nemzetet alkotnak, az új hatalmi viszonyok között nyilvánvalóan elfogadhatatlanná lett. Ezen elméleti konstrukció fenntartása magyar szempontból ugyanis az öncsonkítással: az egykori magyar területekről és a magyar anyanyelvű közösség minden harmadik tagjáról való lemondással lett volna egyenlő. Emiatt a mindaddig szinte egyeduralkodó államnemzet-értelmezéssel szemben – ahogy azt Carl Heinrich Becker is vallotta német vonatkozásban – a kultúrnemzet fogalmát kezdték használni Magyarországon. Mivel a húszas években Magyarországnak nem voltak politikai eszközei a nemzetközileg sokkal jobban pozícionált kisantant-országokkal szemben (amelyek ráadásul katonailag is nyomasztó fölényben voltak), a bárhol élő magyarokat valamilyen formában összefogó és összetartó kultúra – és ezzel a kulturális külpolitika – szerepe e téren is felértékelődött. Ugyanakkor Klebelsberg azt is helyesen ismerete föl, hogy a Trianonból adódó sok-sok negatívumnak „pozitív” hatásai is vannak. Ezek közül a legfontosabbnak 1526-ban elvesztett állami önállóságunk újbóli megszerzését tartotta. A csaknem négyszáz esztendőös államközösség az osztrák tartományokkal 1918 őszén felbomlott, így Magyarország visszanyerte hosszú évszázadok óta vágyott függetlenségét. Már nem csak a bel-, de a külpolitikáját is szabadon intézhette, maga irányíthatta. A másik előnyös változásként pedig Magyarország egy soknemzetiségű, a 19. század második negyedétől nemzetiségei állandó belső nyomásával és önállósodási (a század végétől már elszakadási) törekvéseivel megbirkózni kénytelen államból 1918-ban egy csapásra a térség leghomogénebb nemzetállamává vált, emiatt a 19. század második felének egyik legnagyobb gondjával, a nemzetiségi problémákkal nem, vagy alig kellett küszködnie.

Mindezek következtében lehetőség nyílt a dualizmus idején – jórészt a külpolitikai szuverenitás hiánya és a nemzetiségi kérdés kezelésének módja miatt – a sokszor egyáltalán nem, jobb esetben pedig félreismert magyarság fokozatosan romló külföldi megítélésének javítására, a magyarság külföldi képének jobbítására. Ahogy Hankiss János, a debreceni Nyári Egyetem megálmodója és – Klebelsberg támogatásával – 1927-ben egyik alapítója, a korszak egyetlen kultúrdiplomáciáról szóló kötetének szerzője a kulturális külpolitika feladatáról szólva kijelentette: ennek célja „a) a magyarságot minden vonatkozásában ismertté tenni; jóvátenni a múlt mulasztásait s különösen az osztrák spanyolfal okozta mérhetetlen károkat; b) a

nemzetek versenyében minél előbbre vinni Magyarországot; c) a revízió ügyét előmozdítani.”⁵ Mindez teljesen egybecsengett Klebelsberg Kuno elképzeléseivel; halála után négy esztendővel visszhangozta Hankiss a gondolatait.

A kulturális külpolitika tehát Klebelsberg koherens, rendszerszerűen építkező programjának egyik tartópillére volt. Ezen belül a legfontosabbnak a gyakorlatban a következőket tekintette: 1. a külföldi magyar intézetek és tanszékek, illetve lektorátusok hálózatának kialakítása-bővítése; 2. a korábitól eltérő, tudatos, az elitképzés céljait szolgáló állami ösztöndíjakkal beindítása; 3. Magyarország kultúrájának, tudományos értékeinek minél szélesebb körű külföldi megismertetése; 4. a külföldi és a magyarországi diákok és tudósok csereutazásainak, előadásainak előmozdítása; 5. hazánk térségbeli kulturális – szerinte primus inter pares – szerepének megőrzése, kulturális versenyképességének erősítése; 6. a külföldi magyarság kulturális azonosságtudata megőrzésének anyanemzet általi segítése. Az utóbbi kivétellel szorosan egymáshoz kapcsolódó, egymásból következő szándékokról volt szó. Az ezek megvalósítására tett erőfeszítéseket igyekszem a továbbiakban bemutatni.

Klebelsberg kulturális külpolitikával kapcsolatos törekvéseinek – legalábbis egyes elemeiben – voltak előzményei. Korábban azonban senki sem kezelte – külpolitikai önállóság híján nem is kezelhette – egységesen e területet.

Külföldi tartózkodást támogató állami ösztöndíjakkal már a dualizmus korában is létezett. A jutalmazottak között ott találjuk a két világháború közötti időszak tudományos és művészeti életének számos neves képviselőjét. Klebelsberg kortársai és későbbi támogatói közül például Angyal Dávidot, Melich Jánost, Horváth Jánost, Györy Tibort, Fejér Lipótot, Szentpétery Imrét, Kornis Gyulát, Bakay Lajost, Gerevich Tibort, Hekler Antalt, Germanus Gyulát, Csánki Dénest, Eckhardt Ferencet, Gragger Róbertet, Lukinich Imrét, Hornyánszky Gyulát, Vadász Elemért, Egyed Istvánt, Thienemann Tivadart, Zolnay Bélát, Magyar Zoltánt, Kastner Jenőt, Eckhardt Sándort, Hankiss Jánost, Moór Gyulát, Huszti Józsefet. Ez az ösztöndíjakkal azonban korántsem volt olyan átgondolt és szervezett, mint Klebelsbergé, aki saját példáján okulva is tisztában volt vele, mit is jelent a külföldi tapasztalatszerzés. 1895/1896-ban ugyanis, a világ akkor egyik (ha nem „a”) legjobb egyetemének, a berlininek volt vendéghallgatója – bár ő az előbb felsoroltakkal szemben a családja, nem pedig az állam költségén tanult a Német Birodalomban.

Ugyanígy a dualizmus idejébe vezethető vissza a „kultúrfölény” elméletének – az iskolai végzettség aránya, a kulturális és a tudományos intézmények száma tekintetében némi alappal is bíró – hirdetése. Beksics Gusztáv, Grünwald Béla vagy Rákosi Jenő írásaiban ugyanúgy nyomon követhető a magyarság környező népe-

⁵Hankiss János: *A kultúrdiplomácia alapvetése*. Bp., 1936. 17.

kénél magasabb fokú műveltségének hangoztatása, mint az egyébként liberális gondolkodású Wlassics Gyula kultuszminiszter politikai hitvallásában.

Szintén a 19. század végére és a 20. század elejére tehető az első külföldi magyar intézetek, illetve lektorátusok és tanszékek alapítása. 1895-ben Fraknoi Vilmos történész-püspök magánkezdeményezésére jött létre a mai Római Magyar Akadémia jogelődje, a Római Magyar Történelmi Intézet, amely később már művészeket is fogadott, és 1912-ben a magyar állam tulajdonába került. Ettől kezdődően – egészen napjainkig – a külföldi magyar tudományos és kulturális intézetek fenntartása az állam feladata. A mindössze másfél esztendőn át (1917–1918) fennálló, ám ezalatt is igen jelentős eredményeket felmutató Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet pedig már jórészt Klebelsberg elképzelései alapján működött, sőt a Gróf annak ügyvezető alelnöke is volt.

Ezekkel az intézetekkel szemben a magyar lektorátusok és tanszékek nem magyar, hanem külföldi alapításúak voltak. A 19. század közepétől különböző okokból – az egyazon birodalmon belülség (Bécs, Prága), a nyelvrokonság (Helsinki), illetve az érdekesség vagy az illető oktató érdeklődése (Uppsala és Párizs) miatt – hozták őket létre. Közös jellemzőjük volt, hogy nem állandósultak, többnyire csak rövidebb ideig oktatták a magyart mint idegen nyelvet vagy valamilyen magyar szakirányú tárgyat. 1916-ban azonban, a berlini tudományegyetemen Gragger Róbert – korábban ugyanitt magyar állami ösztöndíjas fiatal kutató – olyan szemináriumot létesített, amely 1917-ben már intézeti rangot kapott és mindmáig fennáll. (Igaz, hogy a nagyvonalúan – és magyar támogatással – felszerelt intézet napjainkban ismét csak szeminárium, a Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetén belül...) Mivel nyilvánvaló volt, hogy a berlinihez hasonló intézet magyar érdekeket is szolgál, a magyar nyelv, kultúra és tudomány nemzetközi megismertetésében és terjesztésében jelentős szerepet játszik, ezért 1916-tól a külföldi egyetemeken született magyar tanszékek és lektorátusok többségét a magyar állam is támogatta – és támogatja jelenleg is.

A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézethez hasonlóan a berlini egyetem magyar intézetének alapítása is átvezet bennünket a két világháború közötti korszakba. Mindkettő szorosan kapcsolódott Klebelsberg személyéhez. Az előbbi születésénél „ötletgazdaként” bábáskodott, az utóbbit pedig minisztersége kezdetétől fontos „külföldi őrszemnek” tekintette. Gragger Róbert, a kiváló szervező, minden idők talán legsikeresebb magyar kulturális diplomatája amúgy is erős hatással volt Klebelsberg kulturális külpolitikai terveinek megfogalmazására, azok berlini megvalósításában pedig kiemelkedő szerepet játszott.

Klebelsberg az imént ismertetett előzmények példáján okulva foglalta egységes rendszerbe a kulturális diplomáciáról vallott gondolatait, és ezeket igyekezett a gyakorlatba is átültetni. A húszas évek elejének lehetőségeit reálisan és józanul fölmérve azon a területen látott munkához, amelynek esetében a legkisebb befek-

tetéssel a legnagyobb hasznot vélte betakarítani. Ezért fordult elsőként a történettudomány felé, a Bécsi Magyar Történeti Intézet 1920-as létrehozásával – még nem miniszterként, hanem a Magyar Történelmi Társulat elnökeként –, illetve a Római Magyar Történeti Intézet 1923-as újraalapításával. Mindkét esetben kiváló segítői voltak. Bécsben olyan historikusok-levéltárosok, mint Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc és Miskolczy Gyula, Rómában pedig a kiváló művészettörténész, a komoly menedzseri erényekkel rendelkező Gerevich Tibor. A későbbiekben is valamennyien támogatták Klebelsberg tudománypolitikai programját.

Az 1920-as években a Trianonhoz vezető történelmi események feltárása nem csak a történettudomány, de általában a magyar tudományosság egyik központi problémájává vált. Emiatt a magyar vonatkozású források sokaságát őrző vatikáni és a bécsi központi levéltárak szerepe rendkívüli módon felértékelődött. Így teljesen logikus és érthető volt, miért a (kapcsolat)történeti kutatások prioritását határozta meg Klebelsberg, miért ezekbe a – magyar kulturális kötődések szempontjából történelmileg is meghatározó – városokba küldött először magyar állami ösztöndíjasokat. Minden értelmiségit rendkívül élénken foglalkoztatott ugyanis a kérdés, hogy „miként jutottunk idáig”, „hol tévesztettünk utat”, mennyiben vagyunk ezért mi magunk felelősek, illetve mennyiben okolhatóak külső – vagy az államkereteket belülről feszítő – körülmények az „ezeréves, szentistváni” államkeretek felbomlásáért. (Nem is beszélve arról, hogy a két világháború között az orvosokat, a jogászokat, a természettudományi és a műszaki szakembereket egyaránt erősen érdekelték a történettudományi problémák, az ezekről szóló fontos összefoglaló munkák több tízezres példányban keltek el.) A történettudomány kiemelt kezeléséért ennek ellenére is sokan bírálták Klebelsberget, ám visszatekintve igencsak ésszerűnek tűnt a döntése a bécsi és a római történeti intézetek támogatásáról, hiszen ezáltal viszonylag csekély ráfordítással látványos eredményeket mutathatott föl. Olyan kiadványsorozatokat, mint a mindmáig csak *Fontes*ként emlegetett *Magyarország újabbkori történetének forrásait* (*Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris*). Bár természetesen nagyon sok egyéb forráskiadvány viseli még címében a *Fontes* szót, „a” *Fontes* csak ezt jelenti, ami bizonyítja e sorozat rendkívüli jelentőségét. Egyértelmű az is, hogy ennek köszönhető a két világháború közötti magyar történettudomány „aranykora”, ezért nevezik többen a „magyar történetírás bécsi korszakának” a húszas éveket.

A következő lépésben, a gazdasági konszolidáció indulásakor már más tudományterületekre is kiterjedt Klebelsberg figyelme. 1924-ben a bécsi és a berlini, 1927-ben pedig a római Collegium Hungaricumok – illetve az ugyancsak 1927-es, félig-meddig Collegium Hungaricum típusú Magyar-Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda (1933-tól: Franciaországi Magyar Tanulmányi Központ) – alapításával lerakta annak a rendszernek az alapjait, amely mindmáig meghatározza a magyar kulturális

diplomáciát. Klebelsberg előrelátását és bölcsességét bizonyítja, hogy napjainkban is ugyanezekben a nagyvárosokban működnek Collegium Hungaricumok, amelyekhez 1999-től ötödikként Moszkva társult. Mellettük még számos, kizárólag „kultúrház”-funkciót betöltő magyar intézet alakult a második világháború után. A Collegium Hungaricumok feladata ugyan időközben módosult: ma már elsősorban kultúraközvetítő és csak másodsorban tudományos intézmények (megfordítva ezzel a két világháború közötti rangsort), de kétségtelen, hogy hagyományos – a német, az olasz és a francia nyelvterülethez köthető – kulturális kötődéseink okán töltik be ugyanazt a kiemelkedő szerepet, mint a két világháború között. (Moszkva pedig teljesen érthető okokból csatlakozott hozzájuk, hiszen a második világháború idején elhurcolt műkincsek, közgyűjteményi anyagok sokaságának felkutatása és számbavétele magyar szempontból kiemelt tudományos teendő.) A történetiség tehát e tekintetben is kézzelfogható. Ezért lepődöm meg – sajnos egyre gyakrabban van erre okom –, mikor magukat elhivatottnak érző kulturális menedzserek úgy igyekeznek „megújítani” a Collegium Hungaricumok arculatát, hogy egy „múltat végképp eltörölni” szemléletben saját, egyedül üdvözítőnek gondolt eszme- és ízlésvilágukat erőltetik rájuk.

Megszületésükkor és a két világháború közötti időszakban tehát a Collegium Hungaricumok mindenekelőtt az elitképzés céljából létrehozott tudományos műhelyek, másodsorban pedig a magyar kultúra értékeit külföldön közvetítő intézetek voltak. Klebelsberg politikai krédója volt az a mondat, amelyet számos alkalommal, különböző változatokban ismételt meg, és először a külföldi magyar ösztöndíj-akcióról és intézetekről, illetve az Országos Ösztöndíjtanács felállításáról szóló törvény (1927:XIII. t. c.) indokolásában fejtett ki. „Kultúrpolitikám két alap gondolaton épül fel – hirdette –. Emelni igyekszem a magyar nemzet széles néprétegeinek, nagy tömegeinek értelmi szintjét. (...) Gondoskodni kell azonban arról is, hogy minden téren: irodalomban, művészetben és tudományban egyaránt kellő számban álljanak oly férfiak, különösen szakemberek rendelkezésre, kik teljesen európai színvonalon vannak, s így minden működési téren, minden szakmában a nagy feladatok megoldásánál elsőrangú erőkre támaszkodhassunk.”⁶ E kettős irányultságú politika tehát egyrészt az elesettek felemelését, másrészt a kiválóak tudatos továbbképzését szolgálta. A „tömeg” és az elit nevelését. Az előbbi – egy ma olyannyira divatos kifejezéssel élve: az esélyegyenlőség – érdekében indult a népiskolai program, melyet 1926-ban törvénnyel is szentesítettek. Ennek eredményeként a húszas évek második felében öt esztendő alatt 5000 tantermet és tanítói lakást építettek föl, mindenekelőtt olyan vidékeken, amelyek addig nem rendelkeztek iskolával vagy az átlagnál hátrányosabb helyzetben voltak. Másik

⁶ Az indokolás szövegét újabban – Klebelsberg más beszédeiből és írásaiból, a kortársak és az utókor róla alkotott véleményéből ügyesen „szemezgetve”, és egy jól használható bibliográfiát is összeállítva – közölte: Klebelsberg Kuno. Vál., s. a. r. és a jegyzeteket írta T. Kiss Tamás. Bp., 1999.; az idézett rész: 131.

„alapgondolata” pedig az elitképzés fontosságát hangsúlyozta. Jó néhányszor kijelentette, hogy egy Magyarország nagyságú állam hatékony működtetéséhez kb. 3000 főnyi, jól képzett, a nemzetközi porondon is tárgyalni és viselkedni képes elite van szükség. Ezért támogatta a Kolozsvárról és Pozsonyból „menekült” szegedi és pécsi tudományegyetemeket, a közgyűjteményeket, a tudományos intézeteket és egyesületeket. És ezért hozta létre a bel-, illetve a külföldi ösztöndíjrendszert, valamint a külföldi magyar intézeteket. A Collegium Hungaricumokat, amelyek – a bécsi és a római történeti intézetekkel együtt – már magyar állami tulajdonban lévő (Bécs) vagy annak megvásárolt (Berlin és Róma) épületekben kaptak helyet. Művészettörténetileg is komoly értékkel bíró (kora)barokk (Róma és Bécs), illetve klasszicista (Berlin) palotákban: Bécsben a Johann Fischer von Erlach tervezte Gárda- vagy Testőrpalotában (napjainkban már inkább Trautsonpalotaként ismerik), Rómában a Francesco Borromini emelte Palazzo Falconeriben, Berlinben pedig a kevésbé jelentős Herz-palotában. Közülük a római még ma is Collegium Hungaricumként – bár a harmincas évektől inkább csak Római Magyar Akadémiaként emlegetik – működik. A második világháború végén bombatalálatot kapott berlini helyén 2007-ben nyílt meg az új, posztmodern, neo-Bauhaus stílusú Collegium. A legkülönösebb sorsa kétségkívül a bécsinek volt: a császárváros egyik legszebb és legismertebb barokk palotáját 1961-ben eladta a magyar állam – ma az osztrák szövetségi igazságügyi minisztérium lakik benne –, ám a 194 helyiséges barokk palota értékesítéséből befolyt összeg sem volt elegendő arra, hogy egy jóval kisebb és sokkal jelentéktelenebb épületet emeljenek a Duna-csatorna partján, amelyet aztán 1999-re újjítottak föl...

A Collegiumokban fiatal, többségükben egyetemet végzett, gyakran már doktorált kutatókat fogadtak, többnyire egy esztendőre (két szemeszterre), néha ennél rövidebb vagy hosszabb időre. Nem kizárólag magyar állami, hanem városi vagy törvényhatósági ösztöndíjasokat, illetve „félfizető” vagy „fizető” vendégeket is. Teljes ellátást biztosítottak számukra, napi háromszori étkezéssel, sportolási, nyelvtanulási lehetőséggel, sőt, még mostak is rájuk. A külföldi ösztöndíjasok magyar intézettel nem rendelkező városokban és országokban – 1924-től az Egyesült Államokban, 1925-től Franciaországban és Angliában, 1926-tól pedig Svájcban is – kutathattak és tanulhattak a magyar kormány támogatásával. (A francia kormány már 1921-től biztosított ösztöndíjat magyar egyetemisták számára.) De más országokba is mehettek tehetséges magyar fiatalok. Hiszen Klebelsberg kezdeményezése nyomán különböző intézmények, testületek és magánszemélyek, hazai és külföldi alapítványok ún. kézi – azaz a kiküldetési helyen szabadon fölhasználható és beosztható – ösztöndíjaival finanszírozhatták kint tartózkodásukat. Bár mint láttuk, az egész akcióról csak 1927-ben hoztak törvényt, a gyakorlatban a rendszer már a húszas évek legelejétől, a Bécsi Magyar Történeti Intézet megalapításától jól működött.

Valamennyi Collegium Hungaricum saját tudományos profillal bírt. Míg a történeti intézetekben értelemszerűen csak historikusok kaphattak helyet – igaz, a történelmet a szó legtágabb értelmében véve, hiszen nem csak politika-, de művészet-, irodalom-, társadalom-, gazdaság-, zene, hadtörténeiszek stb. is voltak a stipendisták között –, addig a Collegiumok több szakterületről várták vendégeiket. Bécsbe elsősorban germanisták, orvosok és jogászok, Berlinbe főleg természettudósok és műszaki szakemberek, Rómába pedig művészek, papok és egyháztörténeiszek érkeztek. A historikusokat főleg a kapcsolattörténeti témák érdekelték. A természettudósok és a műszakiak a Magyarországon kevésbé kutatott területeket tanulmányozták, kísérleteztek, új módszerekkel ismerkedtek – a fogadó állam költségén. A képző-, az iparművészekre és az építészekre pedig igen erős hatást gyakorolt Róma, esetleg Párizs termékenyítő világa. Ezen túl is – ugyanilyen elvek alapján – számos országba eljutottak a magyar állami ösztöndíjasok: Nyugat-Európától kezdve, az Amerikai Egyesült Államoktól át, egészen Japánig.

Bár az ösztöndíjakció, a Collegiumok „fényűzése” miatt sokan vádolták luxuskidadásokkal Klebelsberget, mégis nagyon jó befektetésnek bizonyultak ezek az intézetek. Nem csak azért, mivel többnyire olyan szakmák képviselői érkeztek ide, amelyeknek a költségigénye alacsony volt (bölcseiszek, társadalomtudósok, jogászok, művészek), hanem amiatt is, mivel a jelentősebb ráfordításokat igénylő tudományterületek (műszaki- és természettudományok) ifjú tudósai nem a magyar állam intézeteiben, laboratóriumaiban folytatták igencsak sokba kerülő kutatásaikat. Klebelsberg Bécsben az egyetem klinikáival, Berlinben ezek mellett a világhírű Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft (a mai Max Planck Instituten) kutatóintézeteivel kötött megállapodást a magyar ösztöndíjasok fogadásáról és segítéséről. Ugyanígy állandó kapcsolatban állt a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaftal (a Deutsche Forschungsgesellschaft jogelődjével) is.

Az ösztöndíjasok névsorán végigtekintve pedig nyilvánvaló, hogy az akció rendkívül sikeres volt. A hazájukba egytől egyig visszatérő fiatalok körülbelül kétharmada, háromnegyede néhány éven belül bekerült a magyar tudományos, művészeti, gazdasági, politikai vagy köztisztviselői elitbe. Abban a tekintetben is komoly eredménnyel járt, hogy a külföldön időző ösztöndíjasok nem csak nemzetközi látókörhöz és tájékozódáshoz jutottak, de – legalábbis többnyire – megtanulták kicsit kívülről is szemlélni hazájukat. Közvetlenül érzékelték, hogy más nemzetbéliek mit, miért és hogyan gondolnak Magyarországról. Szembesültek az „idegen” kultúrákkal, alkalmuk nyílt tudományos és kulturális párbeszédet folytatni más nemzetbéliekkel. Ezáltal pedig olyan külföldi kapcsolatokra tettek szert, amelyeket életük végéig, nem csak a saját, de a hazájuk érdekében is kamatoztathattak, használhattak. A nemrégiben elhunyt Kosáry Domokos például Klebelsberg érdemének tulajdonította, hogy – ugyan már jóval a miniszter halála után – a külföldi ösztöndíjat elnyertek közé jutott. 1935-ös Bécsi Magyar Történeti Intézetbéli rövid stipendiuma

után Franciaországban, Londonban és az Amerikai Egyesült Államokban is eltölthetett egy-egy esztendő magyar állami támogatással. Mindig ennek a – továbbkép-zését szolgáló és saját kutatásait segítő – rendszernek köszönte, hogy a legnagyobbak közé emelkedhetett. De hozhatnám Szent-Györgyi Albert példáját is. Ő a Nobel-díj átvétele után hazatérve, az első itthoni teendőjeként a szegedi dóm altemplomában tisztelgett egykori pártfogója, Klebelsberg Kuno sírja előtt.

Kulturális külpolitikájának alakításában a minisztériumon belül Magyary Zoltán, a magyar közigazgatástudomány talán legkitűnőbb egyénisége segítette Klebelsbergét. Mellette még olyan tanácsadói voltak, mint a hungarológia fogalmát megalkotó irodalomtörténész-tudományos menedzser, Gragger Róbert; a magyar történészek egyik doyenje, Károlyi Árpád; vagy a neves művészettörténész, Gerevich Tibor. Utóbbi ötleteit annak ellenére is elfogadta, sőt megvalósította Klebelsberg, hogy nem értett azokkal egyet. Gerevich ugyanis a Római Collegium Hungaricum igazgatójaként, majd kurátoraként olyan magyar művészek római kiküldését szorgalmazta, akiknek a stílusát a művészi ízlésében meglehetősen konzervatív, a neoklasszicista, a neobarokk és a historizáló irányzatokat kedvelő Klebelsberg nem sokra értékelte. Mégis hallgatott a szakember szavára – államférfiúi erényeit ezzel is igazolva. Ennek következménye, hogy a Gerevich pártfogolta ösztöndíjas társaságot ma „római iskola” néven, a 20. század egyik legjelentősebb képzőművészeti áramlataként tartja számon a magyar művészettörténet.

A külföldi magyar intézetek az ösztöndíjasok istápolásán túl kulturális programokat, filmvetítéseket, képzőművészeti és fotókiállításokat, zenei és előadóesteket is szerveztek. Részben saját falaikon belül, többnyire azonban – kultúraközvetítő tevékenységet folytatva – külső helyszíneken. Ugyanígy támogatták a magyar diákok, illetve tudósok csereutazásait, csereelőadásainak tartását is. Vezetői kiváló tudósok voltak, akik mai értelemben véve kulturális tanácsosi/attaséi feladatot is betöltöttek, bár nem a külügyminisztérium, hanem a vallás- és közoktatásügyi minisztérium fennhatósága alá tartoztak. (Klebelsberg idején Bécsben Károlyi Árpád és Lábán Antal, illetve a Történeti Intézetben Eckhart Ferenc és Angyal Dávid; Rómában Gerevich Tibor és Miskolczy Gyula, Berlinben pedig Gragger Róbert, Gombocz Zoltán és Farkas Gyula.)

Míg a külföldi magyar intézetek szempontjából a húszas évek jelentették a virágkört, a külföldi magyar tanszékek és lektorátusok esetében ez – a berlini kivételével – nem így volt. Klebelsberg kevesebb gondot fordított ezekre az egyébként külföldi egyetemek alapította és fenntartotta intézményekre. Bár támogatta őket – főleg könyvadományokkal, illetve a vendégprofesszorok és a lektorok fizetésének részbeni átvállalásával –, de jóval kisebb mértékben, mint az ösztöndíjakit és a Collegium Hungaricumokat. E tekintetben jeles utódja, Hóman Bálint minisztersége idején következett csak változás. Hóman – aki fő vonásaiban Klebelsberg politikájának folytatója volt – Klebelsbergtől eltérő súlypontokat jelölt ki a kulturális

külpolitikában. A Collegium Hungaricumokat nem fejlesztette, csak szinten tartotta – úgy gondolta ugyanis, hogy a magyar fiatalok kevésbé tudják megtanulni a fogadó ország nyelvét, ha idegenben is össze vannak zárva –, a külföldi tanszékek és lektorátusok számának gyarapodásához azonban nagymértékben hozzájárult azzal, hogy magyar támogatásukat jelentősen megemelte. Emellett kétoldalú – kulturális, oktatási és tudományos – szerződéseket kötött a „szellemi együttműködésről” Lengyel- és Olaszországgal, Ausztriával (valamennyi 1935), a Német Birodalommal (1936 és 1940), Észt- és Finnországgal (1938), Japánnal (1940), valamint Bulgáriával (1941).

Klebelsberg külföldi útjai a Collegium Hungaricumok felépítésének, fejlesztésének ügyét szolgálták. Ennek érdekében többször is járt Bécsben, 1925-ben és 1929-ben Berlinben, 1927-ben pedig Rómában. Ugyanakkor a kulturális külpolitika klasszikus diplomáciát is segítő vagy pótló szerepét bizonyítja, hogy például 1925 decemberében Genfben, a Népszövetség ülésén, a magyar kormány nevében hangsúlyozta: a numerus clausus törvény – amelyet egyébként ő maga nem szavazott meg 1920-ban a nemzetgyűlésben, 1928-ban pedig elérte a módosítását-könnyítését – rendelkezései csak átmenetinek tekinthetők. 1927-ben, márciusi olaszországi útján nem csak a római Collegium Hungaricum épületének megszerzése, de Bethlen István közelgő miniszterelnöki látogatásának előkészítése is feladata volt: ezért találkozhatott Mussolinivel. 1929-es berlini látogatásakor pedig a Német Birodalom köztársasági elnöke, az agg Hindenburg is fogadta őt. A magyar kulturális és tudománypolitikáról nagy sikerű előadásokat tartott Berlinben (1925), Bécsben, Stockholmban, Turkuban és Varsóban (valamennyi: 1930). Barátságba került olasz és porosz kollégájával; az utóbbival, Carl Heinrich Beckerrel többször is találkozott Berlinben és Magyarországon, ahogyan a német tudománypolitika nagy öregjével, Friedrich Schmidt-Ott-tal is. Mindkettejükkel állandó levelezésben állt a húszas évek közepétől.

A Becker és Gragger Róbert közötti legendás kapcsolat következményeként töltötte be Becker 1917-től 1932-ben bekövetkezett haláláig a berlini egyetemi Magyar Intézet Barátai Egyesületének (Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts) elnöki tisztét, és ezért segítette oly hatásosan a berlini Collegium Hungaricum 1926-ban megszerzett új palotájának átépítését is. Becker és Klebelsberg barátsága az őket egymással megismertető Graggernek köszönhető. Becker egyébként 1926-os, csaknem egyhetes, hivatalos magyarországi látogatásáról igen részletes, a magyar viszonyok alapos ismeretéről tanúszkodó, adataiban többnyire megbízható, 29 gépelt oldalas beszámolót készített, amelyet a porosz és a birodalmi miniszterek többségének, a kancellárnak és a német politikai élet legjelesebb képviselőinek is elküldött.

Tudomásom szerint példátlan, hogy egy világhírű tudós és államférfi – aki ráadásul nem vádolható erős jobboldali vonzalmakkal –, a nyelvünket sem értve, ilyen megértően, ennyi jóindulattal és szeretettel beszélt volna rólunk a két világháború

között. Úgy, hogy nyilván nem a politikai szimpátiái okán értékelte nagyra a Magyarországon bekövetkezett, Trianon utáni fejlődést, a konszolidáció biztos jeleit. Benyomásai alapján a magyar politika „sok okossággal és körültekintéssel mindent megtesz, hogy a trianoni szerződés és a háború utáni események szörnyű hatásait legyőzze, és Magyarország újjászületésének alapjait lerakja. Mindenekelőtt egy egészen világosan átgondolt és szisztematikusan felépített kultúrpolitika révén.” Becker szerint Klebelsberg „politikájának az alap gondolata minden rendelkezésre bocsátható eszköz biztosítása az ország szellemi kultúrájának az emelése érdekében, hogy ezáltal – nem pedig katonai játszadozásokkal – Magyarország az európai politikában tényezővé váljon.” Bár Horthy kezdetben titkos katonai szervezetekkel készült a „végső harcra” a trianoni békediktátum ellen, „később tudatosan csatlakozott Klebelsberg sokkal ésszerűbb és alkotó politikájához. Klebelsberg ugyanis a kulturális erősödést kerülő úton kívánja elérni – akár a szoros értelemben vett katonai érdekek megsértésével –, amikor például egy óriási budapesti laktanyát egyetemi kollégiummá építtet át, (...) vagy amikor arra ösztönzi a Kormányzót, hogy az állami költségvetésben megüresedett századosi és őrnagyi tisztii állásokat professzori státuszokká alakítsa át, mivel gondoskodni kell néhány derék fiatal tudósról, akiket ő [pontosabban a magyar állam, U.G.] képeztetett ki külföldön. De a kulturális szempontokat amúgy is kiemelten kezelik, és hihetetlenül magas összegeket fordítanak tudományos képzésre a költségvetésben.”⁷

Ugyanígy igencsak kedvező emlékeket őrzött Magyarországról Friedrich Schmidt-Ott is. Ő Klebelsbergét kiváló embernek tartotta, aki mintának tekintette és emiatt igen komolyan tanulmányozta a német tudománypolitikát, és annak eredményeit ügyesen ültette át a magyar viszonyok közé. Úgy vélte, Klebelsberg „minden törekvése azt szolgálta, hogy a trianoni békeszerződés által szétszaggatott hazájában szellemi erővel pótolja azt a veszteséget, amelyet területében és lakosságszámában szenvedett Magyarország”. „Az idő előtt eltávozott, a két ország és kultúra közötti összeköttetésekért oly sokat tett, velem szemben rendkívül barátságos államférfira csak mély gyásszal tudok emlékezni” – írta már a második világháború után Schmidt-Ott.⁸

A weimari német köztársasággal ápolt kulturális kapcsolatok is tanúsítják Klebelsberg rátermettségét és politikai érzékét. A két állam közötti hivatalos érintkezés – hiába álltak mindketten a vesztesek oldalán és voltak a versailles-i békerendszer kárvallottjai – barátinak semmiképpen, de még korrektnek is nehezen volt nevezhető. Ellenben a kulturális-tudományos viszony – részben a történelmi

⁷Ujváry Gábor: Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról In: Lymbus. Magyarságtudományi közlemények. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp. 2006. 279–305., az idézetek: 293. és 294.

⁸Friedrich Schmidt-Ott: *Erlebtes und Erstrebtes*. 1860–1950. Wiesbaden, 1952. Az idézetek: 214., ld. még: 214–217. és 266–275.

előzményeknek, részben pedig az előbb jellemzett személyes kontaktusoknak köszönhetően – mintaszerű volt.

1932-ben Richard Mai részletesen beszámolt erről. Kijelentette: „A legtöbb délkelet-európai országtól eltérően Németország Magyarországgal a háborúban és utána is folyamatos kulturális érintkezésben állt. (...) Ennek következtében Németország és Magyarország közelebb kerültek egymáshoz, mint korábban bármikor. Míg a múltban Magyarország kizárólag Bécs közvetítésével fogadta a német szellemi javakat, manapság ezek nem csekély hányada már Németországból érkezik.” Állítását számos ténnyel támasztotta alá. Kiemelte, hogy a német filmben, zenei és színházi életben, sajtóban és rádióban igen sok magyar dolgozik. (Igaz, arról nem szólt, hogy egy részük emigráns.) A magyarországi németek – általa jogosnak ítélt – nemzetiségi sérelmeinek kivételével mintaszerűnek állította be kulturális kapcsolatainkat. Megemlítette, hogy a német nyelvet minden magyar középiskolában oktatják, a budapesti német birodalmi iskola diákjainak a fele magyar, és alig van olyan előkelő magyar család, amelyben ne lenne német nevelőnő. Ezen kívül is sokan tanulnak Magyarországon németül, Németországban pedig a berlini, a müncheni és a lipcsei egyetemeken birkózhatnak a magyar nyelvvel a német fiatalok – e három univerzitáson magyarországi lektorok is tevékenykednek. Magyarországon valamennyi tudományegyetemen működik német tanszék, mindegyiken dolgoznak Németországból érkezett lektorok is. A magyar állam fenntartotta berlini Collegium Hungaricum és a berlini egyetem – porosz állami kezelésben lévő – Magyar Intézete mellett Greifswald, Lipcse és Boroszló (Breslau, ma Wrocław) egyetemein oktatnak még olyan tárgyakat, amelyeknek hungarológiai vonatkozásai vannak. A tudományos kapcsolatok rendkívül sokszínűek és szorosak: csak a Magyar Orvosi Társaságnak 20 német levelező tagja van. A háború után elsőrangú nemzetközi kongresszusokat szervező Budapesten tartotta a Német Gyermekorvosok Egyesülete egyik éves közgyűlését. Számos magyar tudós él és oktat Németországban, 1929 koranyarán és őszén pedig tudóscsere-hetet rendeztek: 23 magyar professzor utazott Boroszlóba; majd 32 boroszlói Budapestre, úgy, hogy a magyarok oktattak Boroszlóban, a boroszlóiak meg Budapesten. Az évente kiosztott 160 magyar állami ösztöndíjből 70-et a Német Birodalomban töltenek el, ami megint csak a német–magyar tudományos érintkezés fontosságát támasztja alá. Emellett az akkor alapított Alexander-von-Humboldt-Stiftung évi két helyet biztosít magyarok fiataloknak, a Deutscher Akademischer Austauschdienst pedig három németet küld Magyarországra és három magyart fogad. Számos olyan egyesület és szervezet működik Magyarországon és Németországban, amelynek célja a két ország közötti kapcsolatok elmélyítése. A könyvforgalom is igen jelentős, bár nyilván sokkal fontosabb a német(ből fordított) kötetek magyarországi forgalmazása, mint fordítva. Gazdag a német nyelvű sajtó Magyarországon, s valamennyi jelentős magyar napilapnak saját tudósítója van a Birodalomban, sok németnek pedig Magyarországon. Ugyanakkor kevésbé öröndetes, hogy a Magyaror-

szágról szóló tudósítások jó része a baloldali szimpátiájú, elsősorban magyar emigráns forrásokból táplálkozó bécsi sajtón keresztül érkezik Németországba, amelyből következően gyakran tendenciózus és téves híreket kap a német közönség (például a fehérterrortól, a frankhamisítási ügyről, a királykérdésről, a magyarországi németek helyzetéről). Tiszteletet parancsoló, hogy a magyar zene és színházművészet milyen bőségben van jelen Németországban. Molnár Ferenc, Herczeg Ferenc, Lehár Ferenc, Kálmán Imre, Ábrahám Pál, Dohnányi Ernő, Hubay Jenő, Kodály, Bartók igen népszerűek, de számos előadóművészt is említett még mellettük Richard Mai. A filméletben Bolváry Géza rendező, Nagy Katalin, Esterházy Márta, Eggerth Márta, Verebes Ernő, Halmay Tibor nevét emelte ki. Mai az előbbieken mondottakat tételiesen sorolta föl, megemlékezett a kapcsolatainkban jelentős szerepet betöltő személyekről, intézményekről, egyesületekről stb. (Hozzáteszem: kulturális-tudományos kapcsolatainkra vonatkozóan berlini kutatásaim során ennél még jóval több levéltári forrásra, újságcikkekre stb. akadtam a berlini Szövetségi és Külügyi Levéltárban, valamint a Porosz Kulturális Javak Levéltárában, mindez azonban egy külön kötet témája lesz a közeljövőben.)

Összegzésként Mai leszögezte: „Magyarország a példa arra, hogy egy kisebb kultúrkör kiválóan és őszintén együttműködhet egy nagyobbal, anélkül, hogy önállósága károsodna, sőt, a hatóköre sokszorosára bővíthet ezáltal.”⁹

Hosszan idézhetnék még az Olaszországgal folytatott kulturális cserekapcsolatok felidézésénél: itt a képző- és az iparművészeti, valamint az építészeti hatások voltak a meghatározóak, mindenekelőtt a római Magyar Akadémián ösztöndíjasként dolgozó művészek munkásságában. Ennek eredményeként jött létre a sokféle stílusirányzatot felmutató római iskola, a 20. századi magyar művészeti élet egyik legfontosabb – bár egymáshoz laza szálakkal, többnyire csak az „ösztöndíjasság” révén kötődő – csoportosulása. Az iskolát teremtő Gerevich Tibornak volt köszönhető az egyik legnagyobb magyar siker a két világháború közötti kulturális diplomáciában: 1926-ban ugyanis a párizsi Jóvátételi Bizottság előtti – több éven át húzódó – nemzetközi perben Romániával szemben Magyarországnak ítélték a nagyváradi Ipolyi Arnold-gyűjteményt, az Esztergomi Keresztény Múzeum későbbi törzsanyagát. Ugyancsak 1926-ban – és szintén több esztendőn át tartó tárgyalások után – írta alá a magyar és az osztrák állam a badeni levéltári egyezményt, amelynek értelmében 1927-től a bécsi központi levéltárakban található, 1526 és 1918 közötti irategyüttesek a két ország közös szellemi tulajdonába kerültek, illetve a tisztán magyar vonatkozású aktákat visszaszolgáltatták Magyarországnak, valamint állandósították a hadi (Kriegsarchiv) és a külügyi (Haus,

⁹Mai, Richard: Südosteuropa und die deutsche Kultur. Ein Beitrag zur internationalen Kulturpolitik. In: *Volkstum und Kulturpolitik*. Eine Sammlung von Aufsätzen gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstag. Hrsg. H. Konen und J.P. Steffes. Köln, 1932. 443–469. Magyarországról: 448–465., az idézet: 448. és 455.

Hof- und Steetasrchiv) levéltárban a magyar delegátusi intézményt, amelynek értelmében még napjainkban is három magyar levéltári kiküldött dolgozik Bécsben (mintegy a Monarchia utolsó, közös álláshelyeit betöltve). A Béccsel való kapcsolatok részletezése, mindebben az ottani Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum szerepe ugyancsak külön kötetet tölt meg.

További példákat is említhetnék: a Rockefeller Alapítvánnyal létrejött kapcsolatot, az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ szerteágazó nemzetközi tevékenységét, a Magyarországon szervezett nemzetközi kongresszusokat, illetve a magyarok részvételét a külföldi kongresszusokon, a törekvést a finnugor, az északi és a balti népekkel való kulturális érintkezés elmélyítésére, a különböző, két ország közötti kulturális-tudományos egyesületek születését, a német, az osztrák és az olasz irány mellett a francia, az angol és a tengerentúli összeköttetések erősítésére tett kísérleteket stb.

Mindezek egyértelműen tanúsítják, hogy Klebelsberg a nemzetközi kulturális érintkezésben a több irányú tájékozódás híve volt, a tudomány és a művészet ügyét egységben látta és kezelte. Fő célja a helyét a nemzetközi porondon is megtaláló és tárgyalóképes magyar tudományos, művészeti és köztisztviselői elit – külföldi továbbképzés segítségével történő – felnevelése, a magyar kultúra minél szélesebb körű külföldi megismertetése, ennek révén pedig Magyarország nemzetközi helyzetének és pozíciójának javítása volt. Átgondolt, nagy ívű programja még akkor is sikeres volt, ha a korszerűtlen magyar társadalomban a korszerű eszközökkel dolgozó kulturális politikának a lehetőségei korlátozottak maradtak. (Hozzáteve persze: ennek a sokak által olyannyira elmaradottnak és feudálisnak tekintett, két világháború közötti Magyarországnak a nemzetközi mutatói kedvezőbbek voltak, mint a maiak!) És akkor is, ha az 1920-as és '30-as évek kapcsán többnyire csak az – elsősorban 1918–1919-es politikai szerepük, részben pedig a numerus clausus miatt – emigrációba kényszerített vagy azt önként vállaló tudósokat és művészeket említjük, ha a magyarok nemzetközi ismertségéről beszélünk. Megfelelően arról, hogy bármennyire is helytelen volt ezen kiválóságok jó részének elűzése, ők sokkal kedvezőbb anyagi körülmények között, lényegesen jobban felszerelt tudományos intézményekben, műhelyekben, laboratóriumokban értek el nagyszerű eredményeket, mint magyarországi társaik. Akik között számosan szintén kiválóan teljesítettek, hiszen minden negatívum dacára a két világháború közötti időszak a magyar kultúra és tudomány „aranykora” volt. És jó részt Klebelsberg tudatos építkezésének köszönhető, hogy a magyar tudományosság és művészet meghatározó, nemzetközileg ismert és elfogadott alakjai még jóval a Gróf halála után is – idehaza, a sztálini diktatúra és a kádári konszolidáció idején, illetve az 1945 utáni, új emigrációban – abból a körből kerültek ki, amelyet a szervezett külföldi ösztöndíjakkal ő hozott létre.